

Εύα Τέγου

Αναζητώντας τα ίχνη ενός δημιουργού

ABSTRACT

This paper deals with the Archaic head found during the excavation of the sanctuary on the east slope of Axos hill, conducted by the Italian mission in 1899. The head, carved in high relief, shows a young face turned to the right and is made to be viewed in three quarters. The scholars categorized it as an architectural sculpture due to its asymmetrical features. The aim of this study is to activate a debate in order to define which part of the temple the head decorated. For this purpose it will also take into account the research concerning the evolution of sacred architecture in the Archaic period. Furthermore, the information provided by ancient authors on famous Cretan traveling craftsmen will be considered, in an attempt to shed light on the period to which the Axos head belonged.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αξός, αρχαϊκή πώρινη ανάγλυφη κεφαλή, αετωματικό γλυπτό, περιοδεύοντες τεχνίτες

Ο τίτλος της παρούσας μελέτης αναφέρεται την κεφαλή που βρέθηκε το 1899 στην ανασκαφή της Ιταλικής Αποστολής στο ιερό της ανατολικής πλαγιάς του λόφου της Αξού (Halbherr 1899, 539). Σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (ΑΜΗ 383) (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 381, 383), όπου μεταφέρθηκε μαζί με τον χάλκινο οπλισμό από το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων μετά την πυρκαγιά του 1934.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ιερού αποτελούνται από έναν ναό (πλάτος: 6,50 μ., μήκος: 14,70 μ.), με προσανατολισμό Β-Ν και την είσοδο στον Ν, και από τα απομεινάρια ενός περιβόλου μπροστά από τον ναό και στον χώρο νότια και ανατολικά του περιβόλου πολλοί μεταγενέστεροι τοίχοι και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι (Halbherr 1899, 539· Levi 1930/31, 50-56, εικ. 5-6· Aversa – Monaco 2006, εικ. 2). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν είναι ορατά, καθώς σκεπάστηκαν μετά την ανασκαφή με εντολή του Halbherr (Aversa 2006, 110 και υποσ. 15 και 38).

Ο Levi μετά τον θάνατο του Halbherr (Aversa 2006, 111-113) δημοσίευσε τα ανασκαφικά δεδομένα μαζί με τα χάλκινα αναθήματα που είχαν βρεθεί ανατολικά του ναού (Levi 1930/31, 50-56, 57-146). Οι επιγραφές του ιερού συμπεριλήφθηκαν στο έργο της Guarducci (Guarducci 1939, II, V, 12-14, 60), ενώ ο Αλεξίου δημοσίευσε την υπό μελέτη κεφαλή (Alexiou 1952). Τα υπόλοιπα ευρήματα, κυρίως πήλινα ειδώλια (περίπου 350) που βρέθηκαν νότια

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην κα Στέλλα Μανδαλάκη, διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, για την παραχώρηση των φωτογραφιών και στην Katja Sporn για τις παρατηρήσεις της και τη σχετική συζήτηση.

της εισόδου του ναού, μελετήθηκαν από τον Rizza στο έργο του για την κοροπλαστική της Αξού (Rizza 1967/68). Οι Aversa – Monaco ύστερα από αρχαιολογική έρευνα διόρθωσαν την κάτοψη του ναού και συμπέραναν ότι ο ναός ήταν διαρθρωμένος σε πρόναο, σηκό και οπισθόδομο, με δύο οικοδομικές φάσεις, μία ελληνιστική και μία ρωμαϊκή (Aversa – Monaco 2006). Το 2008 πραγματοποιήθηκε γεωφυσική έρευνα στο ιερό και η υπέρθεση του σχεδίου της κάτοψης του ναού (Aversa – Monaco 2006, εικ. 2) ταυτίζεται με τις ενδείξεις των γεωφυσικών διασκοπήσεων και την ερμηνεία αυτών (Sarris et alii 2009, 235-236· Τέγου 2014α, 44-46).

Πρέπει να τονιστεί ότι οι προτεινόμενες χρονολογήσεις των αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν, γιατί η δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων δεν έγινε από τους ανασκαφείς, αλλά πολλά χρόνια μετά από άλλους μελετητές, χωρίς τη δυνατότητα μιας επί τόπου επαλήθευσης. Αντιστοίχως δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη η άποψη που κυριάρχησε στην έρευνα ότι στο ιερό λατρευόταν η Αφροδίτη, καθώς αυτή διατυπώθηκε πριν τη δημοσίευση των ευρημάτων και η οποία βασίστηκε αποκλειστικά στην εύρεση μεγάλης ποσότητας δαιδαλικών γυναικείων γυμνών ειδωλίων (Halbherr 1899, 539), χωρίς να αξιολογηθούν τα άλλα συμφραζόμενα και επιπλέον δεν τεκμηριώνεται επιγραφικά. Για τη σύνδεση του ιερού με την Αφροδίτη διατυπώθηκαν επιφυλάξεις και αντιπροτάσεις (Kirsten 1937, 1689· Hoffmann 1972, 37· Sporn 2002, 230· Perlman 2010, 105-107). Ωστόσο η άποψη αυτή άντεξε στον χρόνο (Rizza 1967/68, 291-293· Monaco 2006, 118· Lembessi 2009, 537-539), καθώς δεν υπήρξε τεκμηριωμένη αντιπρόταση. Επιπλέον επειδή η λατρεία της Αφροδίτης ενέχει πολεμικά στοιχεία, διασφαλιζόταν το πλαίσιο στο οποίο μπορούσε να ερμηνευτεί η ανάθεση των όπλων που βρέθηκαν στο ιερό. Προσφάτως επιχειρήθηκε μία νέα προσέγγιση, αξιοποιώντας ερμηνευτικά και ισότιμα όλα τα συμφραζόμενα από την ανασκαφή του ιερού, αλλά και την ιδιαίτερη αρχαιολογική φυσιογνωμία της Αξού (Τέγου 2014γ). Τα ευρήματα του ιερού χρονολογούνται από τους υπομινωικούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους, με περίοδο ακμής τον 7ο και το πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ.

Η πώρινη κεφαλή βρέθηκε σε απόσταση 11 μ. περίπου νότια της εισόδου του ναού, στον χώρο Β και Α της γωνίας του περιβόλου, στην περιοχή των τάφων (Halbherr 1899, 539· Levi 1930/1931, 57· Alexiou 1952, 1 υποσ. 2· Aversa – Monaco 2006, 49, εικ. 2).

Η κεφαλή, που διατηρείται με τμήμα του λαιμού (ύψος: 16,20 εκ., πλάτος: 11,05 εκ.) απεικονίζει σε υψηλό ανάγλυφο μια νεανική μορφή προς τα αριστερά. Το πρόσωπο με το γεμάτο σχήμα το πλαισιώνει αυστηρά η κόμη (Εικ. 1, 2), η οποία καλύπτει το αυτί και αποδίδεται με κυλινδρικούς ψήφους, μόνο στο αριστερό τμήμα. Το μέτωπο ορίζει μια σειρά σπειροειδών βοστρύχων. Η κόμμωση συγκρατείται από λεπτή ταινία, ορατή μόνο στο μέτωπο, καθώς στη συνέχεια χάνεται μέσα στα μαλλιά. Η μορφή φορεί ταινία διακοσμημένη με ανάγλυφους ρόδακες (δύο πάνω από το μέτωπο και πέντε κατά μήκος της αριστερής πλευράς), από τους οποίους διατηρείται μόνο το περίγραμμα (Εικ. 1, 3). Η μύτη είναι στο σύνολό της αποκρουσμένη. Τα οφρυακά τόξα ενώνονται στην κορυφή της μύτης, δίνοντας την εντύπωση ενός συνεχούς τόξου. Η μετάβαση από τα οφρυακά τόξα στα βλέφαρα αποδίδεται με ακμή. Τα μάτια είναι εξόφθαλμα αμυγδαλωτά και διατάσσονται ελαφρώς λοξά. Το στόμα αποδίδεται μικρό και σαρκώδες. Η κεφαλή είναι ημιτελής ως προς το δεξί και πίσω τμήμα της κόμμωσης, όπως φαίνεται από τον οδηγό που χαράχθηκε για να αποδοθεί η ταινία με τους ρόδακες και δεν ολοκληρώθηκε (Εικ. 4, 5).

Εικ. 1. Κεφαλή κατενώπιον.

Εικ. 2. Κεφαλή σε τρία τέταρτα.

Εικ. 3. Κεφαλή σε κατατομή, αριστερή πλευρά.

Εικ. 4. Κεφαλή αριστερή-πίσω πλευρά.

Εικ. 5. Κεφαλή σε κατατομή, δεξιά πλευρά.

Οι ασυμμετρίες που είναι ορατές στην κεφαλή συνηγορούν ότι το γλυπτό δεν είχε σχεδιαστεί ως περίοπτο έργο, αλλά ως υψηλό ανάγλυφο που προοριζόταν να φαίνεται στη στάση των τριών τετάρτων (Alexίου 1952, 4· Rizza 1967/1968, 288). Οι σύνδεσμοι με το ανάγλυφο εντοπίζονται στο πάνω τμήμα της κεφαλής και χαμηλά στο δεξί τμήμα της κόμης (Εικ. 1, 3-5).

Ο Αλεξίου αρχικά ανέφερε ότι η κεφαλή θα μπορούσε να ανήκει στο δεξιό τμήμα του αετώματος του ναού, υπογραμμίζοντας τις ομοιότητες με αρχιτεκτονικά γλυπτά και ιδιαιτέρως με τη μορφή του Δία, στο αέτωμα της Γοργούς του ναού της Αρτέμιδος, στην Κέρκυρα (Alexίου 1952, 6, 13-14). Ελλείψει όμως άλλων συναφών ευρημάτων και επειδή το φύλο της μορφής είναι ασαφές, κατέληξε ότι αυτή απεικονίζει σφίγγα που έφερε πόλο. Θεώρησε ότι η σφίγγα κοσμούσε ταφικό μνημείο και τη χρονολόγησε περί το 560-550 π.Χ. (Alexίου 1952, 4-6, 11-16).

Ο Rizza επισήμανε τη ρυθμολογική συνάφεια της κεφαλής με τα πήλινα ειδώλια από το ιερό και την τοπική δαιδαλική παράδοση (Rizza 1967/1968, 287, αρ.121, 123, εικ. 18, αρ. 124, εικ. 19). Κατά την άποψή του θα μπορούσε να ανήκει σε αέτωμα και τη συνέκρινε με αρχιτεκτονικά γλυπτά από την Ακρόπολη των Αθηνών, τον Κυανοπώγωνα από το δυτικό αέτωμα του παλαιού ναού της Αθηνάς και με το αέτωμα της αποθέωσης του Ηρακλή (Rizza 1967/1968, 288). Υπογράμμισε ότι το θέμα των ασυμμετριών που διακρίνονται στην κεφαλή ήταν γνωστό στο κρητικό περιβάλλον ήδη από το πρώτο μισό του 7ου αι. π.Χ. και ότι η κεφαλή της Αξού δεν ήταν μεμονωμένο έργο, αλλά εντάσσεται σε μία παράδοση από την οποία διατηρούνται μόνο αποσπασματικές μαρτυρίες, που καταδεικνύουν ωστόσο τη συνεισφορά των κρητικών εργαστηρίων στη διαμόρφωση της αρχαϊκής γλυπτικής (Rizza 1967/1968, 290).

Η Adams υποστήριξε ότι το γλυπτό της Αξού απέχει από τα προγενέστερα κρητικά έργα της δαιδαλικής τέχνης, όπως για παράδειγμα οι κόρες της Auxerre και της Ελεύθερνας, γιατί η κεφαλή σε κατατομή δεν διαθέτει μέτωπο προς τα πίσω, προτεταμένο πηγούνι και καμπυλωμένη γνάθο (Adams 1978, 83). Διέκρινε ομοιότητες στην απόδοση των μαλλιών και στα χαρακτηριστικά του προσώπου με κούρους της ομάδας του Σουνίου (Richter 1960, 30-58, εικ. 25-131) και τη χρονολόγησε μεταξύ 590-570 π.Χ. (Adams 1978, 80-83). Συμμερίστηκε την άποψη ότι η κεφαλή απεικονίζει σφίγγα, απέρριψε ότι ήταν επίστεψη ταφικού μνημείου, επειδή κάτι τέτοιο δεν αρμόζει σε περιβάλλον ναού (Adams 1978, 84-85). Υπογράμμισε ότι δεν είναι αναθηματικό λόγω του υψηλού ανάγλυφου, καθώς δεν υπάρχουν αντίστοιχα

έργα, με εξαίρεση την επιτύμβια ανάγλυφη στήλη από την Τανάγρα των Δέρμου και Κιττύλο, από πωρόλιθο περί το 580 π.Χ. (Adams 1978, 84). Συμπέρανε ότι είναι αρχιτεκτονικό γλυπτό λόγω των ασυμμετριών στην απόδοση της κεφαλής και το συνέκρινε με το κεφάλι του Χρυσάορα από το αέτωμα της Γοργούς, του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα, το οποίο ανήκει στην ίδια περίοδο (Adams 1978, 84-85). Προκειμένου να διαπιστώσει τη θέση του ναού που κοσμούσε η κεφαλή πραγματοποίησε αναγωγικούς υπολογισμούς με βάση την αναλογική σχέση που έχουν τα γλυπτά του αετώματος της Γοργούς με την κάτοψη του ναού και κατέληξε ότι η κεφαλή της Αξού είναι πολύ μεγάλη για το αέτωμα που αντιστοιχεί στην κάτοψη του ναού (πλάτος: 6,50 μ., μήκος: 14,70 μ.). Αυτό την οδήγησε να θεωρήσει ότι η κεφαλή μάλλον ανήκε σε ζωφόρο, ύψους 80-90 εκ., που κοσμούσε το κάτω τμήμα του ναού, όπως στους ναούς του Πρινιά και της Γόρτυνας, ως επιβίωση της δαιδαλικής παράδοσης (Adams 1978, 84-85).

Σχετικά με τη χρονολόγηση της κεφαλής σημειώνεται ότι μπορεί να έχει απομακρυνθεί ρυθμολογικά από τις κόρες της Αυχερρε και της Ελεύθερνας (Adams, 83), ωστόσο το χαμηλό μέτωπο, όπως το ορίζουν οι βόστρυχοι, ο τρόπος που η κόμμωση πλαισιώνει το πρόσωπο και καλύπτει το αφτί, καθώς και το συνεχές οφρυακό τόξο πάνω από τα μάτια, είναι στοιχεία δαιδαλικά (Καρούζος 1953/1954, 4, υποσ.), όπως διαπιστώνονται και σε έργα της μικρογλυπτικής των ύστερων δαιδαλικών χρόνων, π.χ. στο κεφάλι του Περσέα στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο από τη Σάμο (Τσάκος – Βιγλάκη-Σοφιανού, 2012, 155). Η απουσία του μειδιάματος που επιφέρει συσπάσεις στο πρόσωπο συνηγορεί επίσης σε μια πρώιμη χρονολόγηση. Ο τρόπος που αποδίδονται οι σπειροειδείς βόστρυχοι στο μέτωπο της κεφαλής (Εικ. 1-3) απαντά στα πήλινα δαιδαλικά πλακίδια της Αξού (Rizza 1967/1968, αρ. 76, εικ. 10, αρ. 86, εικ. 12, αρ. 93, εικ. 13, αρ. 121, εικ. 18) και συνεπώς η απόδοση της κόμης μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ως εξέλιξη της δαιδαλικής παράδοσης (Fuchs-Floren, 129) παρά ως στοιχείο αγαλμάτων κούρων.

Από την άλλη νέα στοιχεία στην απόδοση του προσώπου και των επιμέρους χαρακτηριστικών είναι το γεμάτο ισορροπημένο σχήμα, τα μαλλιά που είναι ριγμένα στην πλάτη με φυσικότητα, όπως υποδηλώνει η καμπύλωση της κόμης στο πλάι του προσώπου. Παράλληλα η ασυμμετρία του προσώπου παραπέμπει σε αρχιτεκτονικά γλυπτά, όπως έχει ήδη διατυπωθεί από τους ερευνητές (Alexίου 1952, 6, 13-14· Rizza 1967/1968, 288· Adams 1978, 84-85) και ιδιαιτέρως στον Δία από το αέτωμα της Γοργούς στην Κέρκυρα. Συνεπώς η ένταξη της κεφαλής στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα περί το 580 π.Χ., είναι σωστή.

Η απόδοση της κεφαλής σε κάποια συγκεκριμένη μορφή δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ, καθώς απαιτεί διεξοδική αξιολόγηση όλων των συμφραζόμενων. Ως προς τη δυσχερή διάκριση του φύλου (Alexίου 1952, 2 υποσ. 1) διευκρινίζεται ότι αυτή παρατηρείται ακόμη και σε γλυπτά της όψιμης αρχαϊκής τέχνης, που η αναγνώριση γίνεται από τα συνοδευτικά σύμβολα (Karakasi 2003, 113-114, πίν. 105, 115, πίν. 127), ενώ η ύπαρξη της ταινίας με τους ρόδακες απαντάται και σε ανδρικές μορφές (Adams 1978, 82· Καραγιώργης 1969, 490, πίν. 492δ).

Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις των μελετητών, όλοι συνέκλιναν στην άποψη ότι πρόκειται για αρχιτεκτονικό γλυπτό (Rizza 1967/1968, 289· Adams 1978, 80, 84-85· Aversa–Monaco 2006, 49· Τεγου 2014α, 47-48· Τεγου 2014β, 27-29). Στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι στα ευρήματα

της ανασκαφής περιλαμβάνονται κεραμίδες και ένα ανθέμιο (Levi 1930/31, 57· Rizza 1967/1968, αρ. 198, εικ. 17), που μαρτυρούν ότι ο ναός έφερε δίρριχτη στέγη. Επειδή η κεράμωση του ναού δεν μελετήθηκε, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί η ύπαρξη δίρριχτης στέγης στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. Το τμήμα κάτω σιαγώνας από πωρόλιθο (ύψος: 0,09 μ., μήκος: 0,168 μ.), που βρέθηκε στο ιερό (Rizza 1967/1968, 287 εικ. 55· Τεγου 2014α, 45-47, εικ. 4), έχει θεωρηθεί ότι ανήκει σε άγαλμα λιονταριού, τοποθετημένου στην είσοδο του ναού (D'Acunto 2001α, 62). Όμως η έντονα προεξέχουσα γλώσσα και η βαθιά κοίλανση κατά μήκος της θυμίζουν περισσότερο θραύσμα υδρορροής από οριζόντιο γείσο σε σχήμα λεοντοκεφαλής.¹ Ρυθμολογικά ανήκει στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα με την κεφαλή (D'Acunto 2001β) και αποτελεί ένδειξη ότι ο ναός πιθανόν ήδη από τις αρχές του 6ου αιώνα είχε δίρριχτη στέγη και συνεπώς είχε αέτωμα.

Σχολιάζοντας τους υπολογισμούς που έκανε η Adams για να διαπιστώσει το σημείο του ναού που ανήκε η κεφαλή, σημειώνουμε ότι αυτοί έγιναν με βάση τις μορφές στις γωνίες του αετώματος του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα, καθώς την κεντρική μορφή καταλάμβανε η Γοργώ (Adams 1978, 84-85). Επειδή όμως οι μορφές στο τύμπανο δεν ήταν ισομεγέθεις, οδηγήθηκε στο λανθασμένο κατά την άποψή μου συμπέρασμα ότι η κεφαλή είναι πολύ μεγάλη για το αέτωμα που αντιστοιχεί στον ναό.

Εκτιμώντας προσεγγιστικά με βάση το μέγεθος της κεφαλής το ύψος της μορφής σε όρθια στάση θα ήταν περίπου 1 μ. και θα μπορούσε να στέκεται στο δεξί τμήμα του αετώματος, αμέσως μετά το κέντρο. Στην περίπτωση αυτή το ύψος του αετώματος στην κορυφή του, συνυπολογίζοντας προσεγγιστικά και αυτό της σίμης, θα ήταν περίπου 1,5 μ. Με βάση αρχαϊκούς ναούς αντίστοιχων διαστάσεων το ύψος αυτό για αέτωμα σε κτίριο με πρόσοψη μήκους 6,5 μ., δεν είναι απαγορευτικό.²

Το πραγματικό πρόβλημα για την κατανόηση του αρχιτεκτονικού γλυπτού διακόσμου του ναού είναι τα ελλιπή στοιχεία. Το πρόβλημα επιτείνει η έλλειψη συγκριτικών στοιχείων από ναούς των αρχών του 6ου αιώνα π.Χ., τόσο από την Κρήτη όσο και από την υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς τα στοιχεία των παλαιότερων φάσεων καταστράφηκαν από τις μετέπειτα επεμβάσεις. Από το 630 έως το 580 π.Χ. υπήρξε μεγάλη δραστηριότητα στην ανοικοδόμηση ναών ανά την επικράτεια. Στην περίοδο αυτή συντελέστηκε μια επανάσταση στην αρχιτεκτονική των ναών, καθώς το ενδιαφέρον στη διακόσμηση των ναών μεταφέρθηκε στον θριγκό και στη στέγη (Marconi 2007, 8). Η Κρήτη με τον ναό Α του Πριλιά έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο.

Η άποψη της Adams ότι δεν θα περίμενε να δει κανείς αυτή την περίοδο αέτωμα στην Κρήτη (Adams 1978, 84) απηχεί την αντίληψη της εποχής της που θεωρούσε ότι ο 6ος π.Χ. αιώνας ήταν για την Κρήτη, περίοδος καλλιτεχνικής συρρίκνωσης, που ωστόσο ανατρέπεται

¹ Αρ. καταγραφής Μουσείο Χανίων Λ 37, σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου.

² Αετώματα αντίστοιχων διαστάσεων: Φιγάρετου από την Κέρκυρα, διατηρείται το μισό, μήκος 2,73 μ×1 μ ύψος, ύστερος 6ος αι. π.Χ. (Boardman 1981, 187, εικ. 207α). Τέσσερα αετώματα από την Ακρόπολη Αθηνών: Αποθέωσης του Ηρακλή, ύψος 0,94 μ. (550-540 π.Χ.) (Boardman 1981, 183, εικ. 194)· Ηρακλή με Τρίτωνα, με σχεδόν ολόγλυφες μορφές, ύψος 0,63 μ. (560-550 π.Χ.) (Boardman 1981, 183, εικ. 197)· Ηρακλής και Λερναία Ύδρα, πολύ χαμηλό ανάγλυφο, ύψους 0,79 μ. (560-550 π.Χ.) (Boardman 1981, 183, εικ. 196)· Αέτωμα ελιάς ύψος 0,80 μ. (550-540 π.Χ.) (Boardman 1981, 183, εικ. 198). Ίδιας κλίμακας είναι και το αέτωμα του θησαυρού των Μεγαρέων στην Ολυμπία (μήκος 5,95 μ., ύψος 0,84 μ.), τέλος του 6ου αι. π.Χ., η πρόσοψή του δείχνει την πλήρη ωρίμανση του δωρικού ρυθμού (Boardman 1981, 192, 215, εικ. 1-2).

ΝΑΟΙ ΜΕ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΓΛΥΠΤΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ	BARLETTA	MARCONI
Ναός Αθηνάς στη Γόρτυνα		640-630 π.Χ.
Ναός στον Πρινιά		630-620 π.Χ.
Ναός Μυκηνών	600 π.Χ.	630 π.Χ.
Ναός του Απόλλωνα στο Θέρμος	630-620 π.Χ.	630-620 π.Χ.
Ναός Απόλλωνα Ι στην Αίγινα	600 π.Χ.	600 π.Χ.
Ναός της Ήρας στο Mon Repos στην Κέρκυρα	610 π.Χ.	600 π.Χ.
Ναός Β1 Καληδώνα	610-600 π.Χ.	
Ναός Ήρας Ολυμπία	600-590 π.Χ.	
Οίκος των Ναξίων στη Δήλο		600-590 π.Χ.
Ναός της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα	580-570 π.Χ.	590-580 π.Χ.

Εικ. 6

εν μέρει από νέες έρευνες (Kotsonas 2002· Florence Gaignerot-Driessen – J. Driessen 2014· O. Pilz – G. Seelentag 2014).

Στον πίνακα (Εικ. 6) καταγράφηκαν ναοί με αρχιτεκτονικό γλυπτό διάκοσμο της περιόδου από το 630 έως το 580 π.Χ. με τους ναούς της Γόρτυνας και του Πρινιά στην αρχή και τον ναό της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα στο τέλος (Marconi 2007, 5-14· Barletta 2001, 54, 79-83). Αξιωματικό μόνυτο είναι ότι από την περίοδο που ακολούθησε εκείνη στην οποία ανήκουν οι ναοί του Πρινιά (Beyer 1976· D'Acunto 1995) και της Γόρτυνας (Rizza – Scrinari 1968· D'Acunto 2002), υπάρχουν στοιχεία αρχιτεκτονικού γλυπτού διακόσμου είτε πρόκειται για μνημεία από άλλες περιοχές της Ελλάδας που υποδηλώνουν επίδραση από το νησί είτε είναι μνημεία που βρέθηκαν στο νησί και καταδεικνύουν ότι οι εξελίξεις στη λατρευτική αρχιτεκτονική που πραγματοποιούνται ανά την επικράτεια δεν είναι άγνωστες στην Κρήτη (Τζιλιγκάκη 2009).

Από το σύνολο των σχετικών μνημείων αναφέρονται επιλεκτικά ορισμένα. Η μετώπη με την ανάγλυφη γυναικεία προτομή από τις Μυκίνες, με τα δαιδαλικά χαρακτηριστικά έχει ερμηνευτεί ως άμεση επιρροή από την Κρήτη (Marconi 2007, 5-7). Από την ίδια την Αξό προέρχεται ένα λίθινο ανάγλυφο με γοργόνειο (Καράγιωργα 1970, 32-33, 40, 4649, εικ. 3α· D'Acunto 2001α· Tegou 2014β, 31), δημοφιλές θέμα της λατρευτικής αρχιτεκτονικής από τα τέλη του 7ου και εξής (Marconi 2007, 14). Το μαρμάρινο ακρωτήριο με εγχάρακτο γοργόνειο από τον οίκο των Ναξίων στη Δήλο (Εικ. 6) είναι το πλησιέστερο παράλληλο (Kokkorou-Alewras 1995, 124 κ.ε., αρ. 101, 102, εικ. 99). Το ολόγλυφο πήλινο ακροκέραμο από το Αφρατί που χρονολογείται περί το 600 π.Χ. (Dädalische Kunst, D 52, πίν. 45) παραπέμπει ευθέως στις αντίστοιχες πήλινες, ανάγλυφες ακροκεράμους από τον ναό της Ήρας στο Mon Repos της Κέρκυρας (Sapirstein, 2012, 31-36) και τον ναό του Απόλλωνα στο Θέρμος (Marconi 2007, 8-9, εικ. 3).

Από τους ναούς του πίνακα (Εικ. 6) θα εστιάσω στον πρώτο ναό του Απόλλωνα στην Αίγινα, που κατασκευάστηκε περί το 600 π.Χ. Παρόλο που δεν διατηρήθηκε η κάτοψή του, έγιναν

υπολογισμοί με βάση τις διαστάσεις των πλίνθων και εκτιμάται ότι είχε μέγεθος περίπου 6,77 μ. πλάτος, 13,14 μ. μήκος, 5,43 μ. ύψος (Hoffelner 1999, 37), αντίστοιχο με αυτό του ναού της Αξού. Παρά τα λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη/γλυπτό διάκοσμο επιχειρήθηκε η αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού, για την οποία όμως έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις (Mattern 2001, 604). Από τον γλυπτό διάκοσμο διατηρήθηκαν 6 θραύσματα, από τα οποία κανένα δεν ανήκει σε κεφάλι και θεωρήθηκαν αετωματικά γλυπτά, γιατί είχαν πολύ μεγάλο πάχος για να ανήκουν σε μετώπες (Walter-Karydi 1999, 44-45).

Επαναδιατυπώνοντας το ερώτημα σε τι είδους γλυπτό διάκοσμο ανήκε η κεφαλή της Αξού με την επιφύλαξη ότι δεν πρόκειται για ημιτελές έργο, η πιο προφανής απάντηση είναι ότι ανήκε σε αέτωμα. Αυτή την απάντηση σκέφτηκαν όλοι οι μελετητές και την απέρριψαν, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους, πλην ενός που υποστήριξε με σαφήνεια ότι πρόκειται για αετωματικό γλυπτό (D'Acunpto 2001β, 320 αρ. 27). Θα ήταν παράλειψη να μη σημειώσουμε ότι στην περίοδο που ανήκει η κεφαλή, το ενδιαφέρον για τα ιερά δεν περιορίζεται μόνο στην ανέγερση ναών με γλυπτό διάκοσμο, αλλά και στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος αυτών, με την ανάθεση διαφόρων αναθημάτων (Marconi 2007, 11). Η περίπτωση να πρόκειται για περίοπτο αναθηματικό γλυπτό, παραδείγματος χάριν μία σφίγγα, δεν πρέπει εκ προοιμίου να απορριφθεί. Ο λόγος όμως που η κεφαλή δεν μπορεί να ανήκει σε περίοπτη σφίγγα, είναι γιατί στην περίπτωση αυτή δεν δικαιολογείται το ημιτελές δεξί και πίσω τμήμα και όχι εξαιτίας της ταφικής χρήσης που της αποδόθηκε (Alexίου 1952, 19), η οποία ούτως ή άλλως δεν συνάδει με τα συμφραζόμενα (Adams 1978, 84-85· Aversa – Monaco 2006, 49).

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα της γλυπτικής των αρχών του βου αι. π.Χ. η αναγνώριση της κεφαλής της Αξού ως αετωματικό γλυπτό μπορεί να εξηγήσει και όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά που παρατηρούνται σε αυτή: το μεγάλο βάθος του αναγλύφου, τις ασυμμετρίες στην απόδοση των χαρακτηριστικών, το ημιτελές πίσω και δεξί τμήμα της κεφαλής και οι σύνδεσμοι. Η σύγκριση συνεπώς με την κεφαλή του Χρυσάορα, καθώς και με τον Δία από το αέτωμα της Γοργούς στον ναό της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα, παρά τη διαφορετική κλίμακα των έργων είναι καθοριστική κυρίως για την κατανόηση της κεφαλής ως μέρος ενός γλυπτού διακόσμου αετώματος. Η αναφορά στα γλυπτά του ναού της Αρτέμιδος έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο ναός αυτός για πολλούς διαφορετικούς λόγους είναι σταθμός στην εξέλιξη της λατρευτικής αρχιτεκτονικής (Marconi 2007, 11-14). Σε αυτόν για παράδειγμα διαπιστώνεται για πρώτη φορά ο συγκερασμός όλων των επιμέρους δομικών αρχιτεκτονικών στοιχείων (Barletta 2001, 54, 79-83). Η σύγχρονη έρευνα έδειξε ότι οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί δεν δημιουργήθηκαν εξ αρχής ολοκληρωμένοι, όπως πληροφορεί ο Βιτρούβιος, αλλά χρειάστηκε χρόνος που αντιστοιχεί περίπου σε δύο γενιές, από το τέλος του 7ου έως τις αρχές του βου αιώνα π.Χ., ώστε τα διάφορα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως κίονες, τρίγλυφα, μετώπες, κ.λπ., που εμφανίζονται αρχικά μεμονωμένα και ανά περιοχή, να αποτελούν μέρος ενός ενιαίου συνόλου (Barletta 2001, 54, 79-83).

Για την εξέλιξη αυτή σημαντική ήταν η συνεισφορά των περιοδευόντων τεχνιτών που μετέφεραν μαζί τους ιδέες και τεχνογνωσία (Barletta 2001, 80-81). Η διαπίστωση αυτή φέρνει στον νου τις μαρτυρίες για τους Κρήτες καλλιτέχνες που εργάστηκαν εκτός του νησιού, με πιο γνωστούς τον αρχιτέκτονα Χερσίφρονα και τον γιο του Μεταγένη, οι οποίοι στα μέσα

περίπου του 6ου αι. π.Χ. κατασκεύασαν τον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο (Plinius, 36, 21· Vitivius, VII, 159.12, 161.16, X, II250,11· Στράβων, ΙΔ, 1, 22). Αντίθετα με την άποψη που ερμήνευσε τη δραστηριότητά τους εκεί αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης της Κνωσού (Huxley 1994, 129· Bammer 1996), αυτοί συνιστούν τυπική περίπτωση περιοδευόντων τεχνιτών (Müller-Wiener 1995, 27). Η καλλιτεχνική επιτηδειότητα και η τεχνογνωσία ήταν προφανώς τα κριτήρια για να τους ανατεθεί η ανέγερση του ναού μαζί με άλλους κορυφαίους καλλιτέχνες, όπως ο Θεόδωρος από τη Σάμο (Bammer 1996). Οι λίγες πληροφορίες για το έργο τους στην Έφεσο περιορίζονται στα δικά τους επιτεύγματα, που είναι η τεχνική μεταφοράς των κίωνων από το λατομείο στο εργοτάξιο που εφάρμοσε ο Χερσίφρων και ο τρόπος ανύψωσης και τοποθέτησης των επιστηλίων από τον Μεταγένη, για τα οποία έγραψαν βιβλίο. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε το εύρος της δραστηριότητάς τους ως αρχιτέκτονες ούτε αν ήταν και παράλληλα γλύπτες (Müller-Wiener 1995, 21-28), όπως υποστήριξε ο Μαρινάτος (Μαρινάτος 1953) που θεώρησε ότι φιλοτέχνησαν τους αετούς της Αμνισσού. Είναι προφανές ότι ο Χερσίφρωνας και ο Μεταγένης ως περιοδευόντες τεχνίτες θα δραστηριοποιήθηκαν πριν το Αρτεμίσιο της Εφέσου και σε άλλες περιοχές εκτός Κρήτης και πιθανότατα η φήμη τους να οφείλεται στην εκτός Κρήτης δραστηριότητα, ιδιαιτέρως αν λάβουμε υπόψη ότι από την Κρήτη δεν διασώζονται μνημειακοί ναοί (Shaw 2000, 669-698· Sporn 2002, 344-345) και το νησί δεν διαθέτει καλής ποιότητας μάρμαρο (Τζιλιγκάκη 2014, 483-485). Στην εξέλιξη της λατρευτικής αρχιτεκτονικής η χρήση του πωρόλιθου ήταν ένας σταθμός πριν τη γενικευμένη χρήση του μαρμάρου (Müller-Wiener 1995, 45). Ίσως ο Χερσίφρων και ο Μεταγένης συντέλεσαν μέσω της εξειδίκευσης που απέκτησαν στην επεξεργασία του πωρόλιθου στην πατρίδα τους και στη μεταφορά τεχνογνωσίας ως προς την επεξεργασία του μαρμάρου.

Οι καλλιτεχνικές σχέσεις της Κρήτης με τα ευρήματα από το Αρτεμίσιο της Εφέσου έχουν ήδη υπογραμμιστεί (Stampolidis 1992· Bammer 1996). Παρόλο που η αναζήτηση παράλληλων ρυθμολογικά λίθινων γλυπτών από την Έφεσο δεν απέδωσε, αξιομνημόνευτη είναι η ομοιότητα στην απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου μεταξύ της κεφαλής της Αξού και της ελεφαντοστέινης κεφαλής από το Αρτεμίσιο της Εφέσου (Stampolidis 1992· Bammer 1996, 87, εικ. 111).

Στην περίοδο στην οποία χρονολογείται η κεφαλή της Αξού δραστηριοποιήθηκαν δύο ακόμη περιοδευόντες καλλιτέχνες, ο Δίποιος και ο Σκύλλις, γιοι του Δαίδαλου. Ο Πλίνιος (36,4) τοποθετεί τη δράση τους την εποχή της 50ής Ολυμπιάδας περί το 577 π.Χ. και ο Πausanίας (II 32,5, III, 17,6) μάς πληροφορεί ότι έργα τους υπήρχαν σε διάφορες πόλεις. Στη Σικυώνα (Plinius 36, 4) φιλοτέχνησαν τα αγάλματα της Άρτεμης, του Απόλλωνα, της Αθηνάς και του Ηρακλή, ενώ στις Κλεωνές (Pausanias II, 15, 1) το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς. Στο Άργος (Pausanias II, 22, 5) τα λατρευτικά αγάλματα των Διόσκουρων, Κάστορα και Πολυδεύκη, μετά των συζύγων τους, της Ιλάειρας και της Φοίβης, καθώς και των γιων τους, του Άναξι και του Μνάσινου, ήταν δικά τους. Επίσης, όπως μας πληροφορεί ο Πλίνιος (Plinius 36, 4), έδρασαν και στην Αιτωλία. Βεβαία κανένα έργο σήμερα δεν μπορεί να αποδοθεί σε αυτούς και η αναζήτηση παραλλήλων για την κεφαλή της Αξού στα σημαντικότερα καλλιτεχνικά κέντρα της περιόδου του πρώιμου 6ου αιώνα, της Αττικής (Walter-Karydi 1987, 54, εικ. 52), του Άργους (Walter-Karydi 1987, 54, εικ. 54, 55-57) και της Κορίνθου (Walter-Karydi 1987, 55, εικ. 64-65), δεν έδωσε πειστικά στοιχεία για τη συσχέτισή της με κάποιο καλλιτεχνικό εργαστήριο που δραστηριοποιήθηκε σε αυτά.

Αντιθέτως τα έντονα δαιδαλικά στοιχεία της μορφής οδηγούν στην Κρήτη και στη γειτονιά της Αξού, που είναι η Γόρτυνα, ο Πρινιάς και η Ελεύθερνα. Η κεφαλή της Αξού πρέπει να θεωρηθεί ως η συνέχεια των πειραματισμών και των αναζητήσεων στην αρχιτεκτονική γλυπτική της Γόρτυνας και του Πρινιά, αλλά και της μετώπης των Μυκηνών, στο πρώτο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. Αν και η κεφαλή δεν μπορεί να συνδεθεί με κάποιο συγκεκριμένο καλλιτέχνη η εξαιρετική καλλιτεχνική ποιότητά της υποστηρίζει επάξια τη φήμη των Κρητών καλλιτεχνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- L. Adams (1978), *Orientalising Sculpture in Soft Limestone from Crete and Mainland Greece*, London, BAR Suppl. 42.
- S. Alexiou (1952), "Tête archaïque en poros du Musée de Candie", *BCH* 76 (1952), 1-17.
- G. Aversa (2006), "The site of Axos: Italian Excavations and Researches at the End of the 19th Century", Ε. Γαβριλάκη – Γ. Ζ. Τζιφόπουλος (eds.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως Σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003*, τ. IV: Ελεύθερνα – Αξός, Ρέθυμνο, 103-116.
- G. Aversa–Maria Chiara Monaco (2006), «Όαξος. Νέα στοιχεία και παρατηρήσεις για τις ιταλικές ανασκαφές του 1899», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α5, Ηράκλειο, 43-54.
- A. Bammer (1996), "Die Söhne des Dädalos. Kulturtransfer aus Kreta in das Artemision", A. Bammer–Ulrike Muss (eds.), *Das Artemision von Ephesos, Mainz, Philipp von Zabern*, 87-88.
- B. Barletta (2001), *The Origins of the Greek Architectural Orders*, New York, Cambridge University Press.
- I. Beyer (1976), *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr.*, Freiburg.
- J. Boardmann (1981), *Griechische Plastik, Die archaische Zeit*, Mainz, Philipp von Zabern.
- M. D'Acunto (1995), "I cavalieri di Priniàs ed il tempio A", *AIONArch* 2, 15-55.
- M. D'Acunto (2001α), "Il gorgoneion in pietra da Axòs e la modificazione del tipo a Creta tra modelli orientali e greci", *AIONArch* 8, 47-63.
- M. D'Acunto (2001β), "Il periodo orientalizzante: Una testa di felino in poros", *I Cento Anni dello Scavo di Festòs*, Roma, 13-14 dicembre 2000, *Atti dei Convegni Lincei* 173, Roma, 309-354.
- M. D'Acunto (2002), "Gortina, il santuario protoarchaico sull'acropoli di Haghios Ioannis: una riconsiderazione", *ASAtene* 80, 183-229.
- Dädalische Kunst auf Kreta im 7.Jh.v. Chr.* (1970), Mainz.
- N. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη (2005), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα, Ίδρυμα Ι.Σ. Λάτση.
- W. Fuchs–J. Floren (1987), *Die griechische Plastik, Die geometrische und archaische Plastik*, Bd. 1, München, Beck.
- Fl. Gaignerot-Driessen – J. Driessen (eds.) (2014), "Cretan Cities: Formation and Transformation", *AEGIS* 7, Louvain.
- M. Guarducci (ed.) (1939), *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae, Tituli Cretae Occidentalis*, II, Roma Liberia dello Strato.
- F. Halbherr (1899), "Lavori eseguiti in Creta dalla Missione Archeologica Italiana dal 9 giugno al 9 novembre 1899", *RendLinc* 8, 525-540.

- K. Hoffelner (1999), *Das Apollon-Heiligtum: Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thearion, Alt-Ägina I*, 3, Mainz, Philipp von Zabern.
- H. Hoffmann (1972), *Early Cretan Armorers (Fogg Art Museum Monographs in Art)*, Mainz, Philipp von Zabern.
- G. Huxley (1994), "On Knossos and her Neighbours (7th Century to Mid-4th Century B.C.)", D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (eds.), *Knossos: A Labyrinth of History, Papers in Honour of Sinclair Hood*, BSA, Oxbow Books, 123-133.
- Θ. Καράγιωργα (1970), *Γοργεΐη Κεφαλή: Καταγωγή και νόημα της γοργονικής μορφής εν τη λατρεία και τη τέχνη των αρχαϊκών χρόνων*, Αθήνα, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, αρ. 69.
- B. Καραγιώργης (1969), «Αρχαιότητες και Μνημεία Κύπρου», *ΑΔ* 24, Χρονικά Β2, 490-494.
- K. Karakasi (2003), *Archaic Korai*, Los Angeles, J. Paul Getty Museum.
- E. Kirsten (1937), *RE XVII* 2 (1937), 1687-1692 s. v. Oaxos.
- G. Kokkorou-Alewras (1995), "Die archaische naxische Bildhauerei", *AntPl* 24 München, 37-138.
- A. Kotsonas (2002), The Rise of the Polis in Central Crete, *Ευλιμένη* 3, 37-74.
- Αγγ. Λεμπέση (1969), «Αφρατί», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 24 (1969), 415-418.
- Ang. Lembessi (2009), "The Erotic Goddess of the Syme Sanctuary, Crete", *AJA* 113 (2009), 521-545.
- D. Levi (1930/31), "I bronzi di Axòs", *ASAtene*, 13/14, 43-146.
- C. Marconi (2007), *Temple Decoration and Cultural Identity in the Archaic Greek World: The Metopes of Selinus*, New York, Cambridge University Press.
- Σπ. Μαρινάτος (1953), «Επί τα ίχνη των Χερσίφρονος και Μεταγένους εν Αμισώ», *Κρητικά Χρονικά* τ. Ζ', 258-266.
- T. Mattern (2001), "Hoffelner, Das Apollon Heiligtum", *Gnommon* 73, Bd., H 7, 603-609.
- M. C. Monaco (2006), «Ιδέες και παρατηρήσεις σχετικά με την ομάδα των όπλων από το ναό της Αφροδίτης της Αξού», Ε. Γαβριλάκη – Γ. Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως Σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003*, τ. IV: Ελεύθερα – Αξός, Ρέθυμνο, 117-136.
- W. Müller-Wiener (1995), *Η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- P. Perlman (2010), "Of Battle, Booty, and (Citizen) Women. A 'New' Inscription from Axos", *Hesperia* 79 (2010), 79-112.
- O. Pilz – G. Seelentag (eds.) (2014), *Cultural Practises and Material Culture in Archaic and Classical Crete, Proceedings of the International Conference, Mainz, May 20-21, 2011*, Berlin, Walter de Gruyter.
- G. M. A. Richter (1960), *Kouros, Archaic Greek Youths: A Study of the development of the Kouros Type in Greek Sculpture*, London, Phaidon Press.
- G. Rizza (1967/1968), "Le terracotte di Axòs", *ASAtene* 45/46, (1967/1968), 211-302.
- G. Rizza – V. Santa Maria Scrinari (1968), "*Il Sancturio sull'Acropoli di Gortina*", I, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato.
- P. Sapirstein (2012), "The Monumental Archaic Roof of the Hera Temple at Mon Repos, Corfu", *Hesperia* 81, No1 (2012), 31-91.
- A. Sarris, P. Sefferou, El. Kokkinou, N. Papadopoulos (2009), "Geophysical Prospection as a way of confirming older topographic plans and descriptions of archaeological sites", *14th International Congress Cultural Heritage and New Technologies*, Vienna, 234-245.
- J. W. Shaw (2000), "Ritual and Development in the Greek Sanctuary", J. W. Shaw – M. C. Shaw 2000 (eds.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, Princeton, 669-731.

12 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

- K. Sporn (2002), *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg, Studien zu antiken Heiligtümern 3.
- N. Stampolidis (1992), "Four ivory heads from the Geometric/Archaic cemetery at Eleutherna", *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic period*, British Museum Occasional Papers 85 (1992), 141-162.
- Εν. Τεγου (2014α), "Archaic and Classical Axos", O. Pilz – G. Seelentag (eds.), *Cultural Practices and Material Culture in Archaic and Classical Crete, Proceedings of the International Conference, Mainz, May 20-21, 2011*, Berlin, Walter de Gruyter, 41-65.
- Εν. Τεγου (2014 β), "Axos, a Cretan city (1200-500B.C)", Fl. Gaignerot-Driessen – J. Driessen (eds.), "Cretan Cities: Formation and Transformation", *AEGIS 7*, Louvain, 21-42.
- Εν. Τέγου (2014γ), *Το ιερό (Αφροδίτης) στην Αξό: μια νέα προσέγγιση*, Μεταπτυχιακή εργασία Α΄ κύκλου στην Κλασική Αρχαιολογία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Ελ. Κ. Τζιλιγκάκη (2009), «Χαρακτηριστικά των δημοσίων κτηρίων της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή εποχή (700-480)», *Αριάδνη* 15, Ρέθυμνο.
- Ελ. Κ. Τζιλιγκάκη (2014), *Τα αρχαία λατομεία της Κρήτης*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, E-Locus, Ιδρυματικό καταθετήριο.
- Κ. Τσάκος – Μ. Βιγλάκη-Σοφianού (2012), *Σάμος, Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*, Αθήνα, Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- ΕΙ. Walter-Karydi (1987), *Die äginetische Bildhauerschule: Werke und schriftliche Quellen, Alt-Ägina II, 2*, Mainz, Philipp von Zabern.
- ΕΙ. Walter-Karydi (1999), "Baupastik", Klaus Hoffelner, *Das Apollon-Heiligtum: Tempel, Altare, Temenosmauer, Thearion, Alt-Ägina I, 3*, Mainz, Philipp von Zabern, 44-45.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Παυσανίας, *Ελλάδος περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*.

G. Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*.

Στράβων, *Γεωγραφικά*.

Vitruvius, *De architectura libri decem*.